

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MİKRO VƏ MAKRO MƏTNLƏRDƏ SEMANTİK
ƏLAQƏ TIPLƏRİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Yaqut Xəlil qızı Baxışova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasimov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Reyhan Yusif qızı Həbibli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Xəyalə Muğamat qızı Mürsəliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

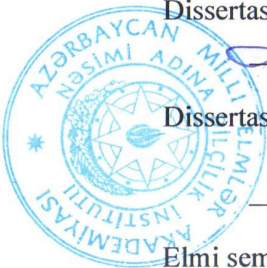
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi informasiyanın hazırlanıb ötürülməsi və qavranılması ilə bağlı praqmatik aspekti müəyyənləşdirdi. Dilin digər vahidləri kimi, nitq vahidi olaraq mətn-informasiyada törəyir, o, yaradıcılıqdır. Fərdin intellektual səviyyəsindən asılı olaraq mətnlər müxtəlif informativ və estetik dəyəərə malik olur. Mətn daha çox nitq vahidi olmaqla informasiya daşıyıcısıdır; bizim duyğularımız, əqli fəaliyyətimiz müxtəlif məzmunlu mətnlərdə təzahür edir. Biz mikro və makromətnin semantik cəhətdən qurulmasının prinsiplərini öyrənməklə nitqimizdə informasiyanın təşkili xüsusiyyətlərini, onların nitqdəki təyinatını-praqmatikasını müəyyənləşdiririk. Bu mənada, dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi-tədqiqat işi çox aktualdır.

Hər bir mətn, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yaradıcılıqdır; hansısa bir fərdin müəyyən sosial-tarixi şəraitdə əqli fəaliyyətinin təzahürüdür. Təbii ki, burada müəllifin bəhs etdiyi hadisə və ona münasibət öz ifadəsini tapır. Müəllif intensiyası adlanan bu məqam mətnin hansısa baxışlar nöqtəyi-nəzərindən də yerliliyini müəyyənləşdirir. Müəllif intensiyası istənilən mətnin əsas xüsusiyyəti olduğundan mikro və makromətnin semantik cəhətdən təşkili mövzusu üzrə elmi-tədqiqat işinin aparılması mətnin qurulma prinsiplərinin müəyyən olunması baxımından çox aktualdır.

Hər bir mətn hansısa bir ideyanın, fikrin daşıyıcısıdır; onun ideya-estetik dəyəri də bu məqamla bağlıdır. Hadisənin mətnləşməsi və onun verilməsi zamanı müəllif mövqeyinin buraya təbii formada yerləşdirilməsi mətn dilçiliyində geniş tədqiq olunur və bu sahədə xeyli tədqiqat əsərləri vardır. Makromətnin quruluş prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən həmin məsələlərin əsaslı şəkildə öyrənilməsi mətn nəzəriyyəsinə yeni müddəalarla zənginləşdirdiyindən mühüm aktualıq kəsb edir.

Nitqin törəməsi zamanı çoxölçülülüklə xəttilyin dialektikası mətnə öz ifadəsini tapır. Məntiqi baxımdan bir-birini tamamlayan bu hadisə dərin psixoloji və fəlsəfi məzmunla malikdir. Nitqin universal törəmə prinsipini özündə əks etdirən bu proses nitq

mexanizmini öyrənmək cəhətdən mühüm nəzəri əhəmiyyətə malik olduğundan elmi-nəzəri baxımdan aktualdır.

Makromətn struktur-semantik cəhətdən bütövlüyə malikdir. Mikrodan makroya doğru inkişaf – bütövləşmə mexanizmi mətn ierarxiyası prinsipinə əsaslanır. Məhz bu yolla makrosistemi – mətn ierarxiyası və sistemini aydınlaşdırmaq olur. Bu da nitq və dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirir. Bu mənada, dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi-tədqiqat işi mühüm aktualıq kəsb edir.

Mətn qurularkən hadisələrin dinamizmində retrospeksiya və prospeksiya xüsusi yer tutur. Onların mətndə yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və mətnin süjeti ilə təbii bağlantısının qurulması makromətndə verilən informasiyanın bitkinliyi və məzmunluluğu ilə sıx bağlıdır. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işi makro mətnin təşkilinin bütün spektrlərini üzə çıxarmaq baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilində mətndir, predmeti isə Azərbaycan dilində mikro və makromətndə semantik əlaqə tipləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilində mikro və makromətnin komponentləri arasında semantik əlaqə tiplərinin oxşar xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsi, onların qurulma mexanizmi, informasiya verimi zamanı mikrosistemlə makrosistemin əlaqələnməsi kimi bir sıra mühüm faktorları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulub:

- Dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin formalaşmasının əsas istiqamətlərinə aydınlıq gətirmək;
- Mikromətnin formalaşmasının struktur-semantik təhlilinin nəzəri bazasının əsaslarını konkret faktlarla dərinləşdirmək;
- Makromətnin təşkili prinsiplərinə aydınlıq gətirmək;
- Mikromətnlə makromətnin qarşılıqlı əlaqəsini konkret faktlarla şərh edib nəticələr çıxartmaq;
- Mətnin təşkilində müəllif intensiyası və kontiniumun yerini müəyyənləşdirmək;

– Makromətnin iyerarxaik sistemini təhlil edib konkret nəticələr çıxartmaq.

Tədqiqatın metodları. Aparılan elmi tədqiqat zamanı təsvir, müqayisə və kontekstual təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Qeyd olunan tədqiqat metodları aparılan elmi-tədqiqat işinin mahiyyətini üzə çıxarmağa tam imkan vermişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqata rəğmən aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

1. Makromətn mikromətnlərin təmsil etdiyi yarımsistemlərin ierarxiyası əsasında qurulur;
2. Mikromətnlərin komponentləri arasında mövcud olan semantik və formal əlaqə vasitələri makromətnin təşkilində analoji rolunu oynayır, yəni eyni məzmunlu vahidlər funksiyaca yarımsistemdən qlobal sistemə daxil olur;
3. Mətnin törəməsi yaradıcılıqdır, o, fəlsəfi və psixolinqivistik baxımdan çoxplanlılıqdan xəttiliyə keçidi nümayiş etdirir;
4. Mətn informasiya daşıyıcısı olmaqla universal qanunlarla idarə olunur;
5. Mikro və makromətnin komponentləri arasında oxşar semantik əlaqə tipləri mövcuddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Nəzəri dilçilikdə yarım əsrdən çoxdur ki, mətn dilçiliyi intensiv olaraq tədqiq olunur. Bu bərdə tədqiqatlar ayrı-ayrı dillər və tipoloji aspektdə intensivləşdikcə mətn dilçiliyinin yeni spektrləri meydana çıxır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfədir ki, Azərbaycan dilinin faktları üzrə makromətnin təşkili prinsipləri və onun qurulma mexanizmi tədqiq olunur. Tədqiqat zamanı mikromətnin semantik təşkili, onun makrosistem aspektində davamı, mikrosistemin komponentləri arasında struktur və formal əlaqə vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, mikromətnlər arasında makromətn kontekstində əlaqənin müəyyənlişməsi, mikro və makromətnə komponentlər arasında oxşar semantik əlaqələrin mövcudluğu, makromətnə kontinium, iyerarxiya və s. məsələlər Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfədir ki, sistemli şəkildə tədqiq olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işi dilçiliyimiz üçün çox aktual

mövzuya həsr olunduğundan yüksək elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Çünki nəzəri dilçilikdə mətn dilçiliyi ilə bağlı hələ həll olunmamış bir sıra məsələlər vardır. Bu tipli elmi tədqiqat əsərləri mətn dilçiliyinin bir sıra qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirir və nəzəri ümumiləşdirmələr üçün tutarlı faktlar verir. Aparılan elmi tədqiqatın digər mühüm əhəmiyyəti ondadır ki, o, Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyi ilə bağlı mövcud olan böyük boşluğu doldurur. İşin praktik əhəmiyyəti nitqin dərin və məzmunlu qurulması, nitq aktının ünsiyyətdə baş tutması və mətnin tədrisi ilə bağlıdır.

Dissertasiyanın aprobeiasiyası və tətbiqi: Tədqiqatın əsasları müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuş, 11 məqalə və elmi-nəzəri konfranslarda edilmiş bir sıra məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 23 səhifə, II fəsil 54 səhifə, III fəsil 26 səhifə, Nəticə 5 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat, 10 səhifə. Ümumi həcmi 125 səhifə – 197, 488 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Mətn nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi”** adlanır və iki yarımbaşlıqdan ibarətdir. **“Dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin formalaşması”** adlı yarımbaşlıqda mətn dilçiliyinin meydana gəlməsinin elmi bazası şərh olunmuşdur.

Orada göstərilir ki, mətnin öyrənməsinin aspektləri

müxtəlifdir. Əgər ritorik üçün mətnin törəməsi və dinləyicini inandırılması ön plana çıxırdısa, ədəbiyyatçılar üçün mətnin qavranılması faktoru özü ön plana çıxırdı. Beləliklə, klassik filologiya və ritorika müasir mətn dilçiliyinin əsas konturlarını müəyyənləşdirmişdi.

Mətnə belə yanaşma XIX əsrin ortalarına qədər davam edir ki, bu da XX əsrin ortalarında böyük vüsətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə mətnlə bağlı təcrübi materiallar və nəzəri faktlar toplanıldı, əgər demək mümkünsə, mətn nəzəriyyəsinin yaranmasının real bazası formalaşmağa başladı.

Bədii ədəbiyyatın öyrənilməsi mətn nəzəriyyəsinin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Çünki yazıçı üslubu, onun xüsusiyyətləri mətnin öyrənilməsinin mühüm tərəflərini ifadə edir. Qeyd olunan istiqamətdə mətnin öyrənilməsi dərinləşdikcə, onun yeni problemlərini də ortaya çıxartdı.

Mətn nəzəriyyəsinin yaranmasının mühüm səbəblərindən biri də onun humanitar elmlərin maraq dairəsinə daxil olmasıdır. Məsələn, mətn fəlsəfi və psixoloji baxımdan da humanitar elm sahələrində öyrənilirdi. Məsələyə belə baxış mətni filoloji və ritorik çərçivədə öyrənilmə hüdudundan çıxararaq daha geniş sferaya daxil etdi.

Semiotika və hermenevtikada tərcümə mətnlərinin öyrənilməsi və bu əsasda yazıçı ideyalarının bərpa olunması mətn nəzəriyyəsinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır; dini mətnlər və onların şərti – orta əsrlərdə mətn haqqındakı biliklərin, nəzəri fikirlərin formalaşmasında xüsusi yeri vardır.

XX əsrin əvvəllərində semiotikada mətnin işarələr ardıcılığı, mürəkkəb işarələr kimi öyrənilməsi mətn nəzəriyyəsinə güclü təsir etdi. Beləliklə də, mətni təşkil edən işarələr və onların mürəkkəb sistemi bu barədəki nəzəriyyənin yaranmasının modelini verdi. Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında informatikanın meydana gəlməsi stimulyerici status qazandı.

Beləliklə, mətn filoloji sərhədləri aşaraq humanitar və texniki elmlər sferasına daxil oldu və o, müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməklə mətn barəsindəki elmi-nəzəri fikirlər bütövləşirdi.

Mətn dilçiliyinin yaranması aşağıdakı əlamətlərlə müşahidə

olunur.

– Mətn barədə nəzəri fikirlər formalaşdıqca, gücləndikcə, dilçiliyin bu sahəsinin yeni anlayışları meydana gəlir. Məsələn: koqeziya, koherentlik, intermətn və s.

– Bu prosesdə mətnin tipologiyası mühüm problem kimi ortaya çıxır; onun təsnifi üçün ümumi prinsiplərin işlənməsi ortaya çıxır. Ən nəhayət, bu istiqamətli tədqiqatlar diskurs təliminə mühüm faktlar verdi.

– Mətn nəzəriyyəsinin obyektı mətnlər vasitəsi ilə insanların kommunikatıv fəaliyyətini təşkilindən ibarətdir. Əslində mətn nəzəriyyəsinin mahiyyətində də bu amil dayanır. Çünki biz kimlə ünsiyyətdə oluruqsa, həmin ünsiyyət mətndə öz ifadəsini tapır.

Mətnin dinləyicilər üçün açıq olması onun kommunikatıv mahiyyətindən doğur; çünki o hansısa informasiya ilə yüklənmişdir, ona müraciət edənlər üçün açıqdır.

R. Yakobson yazır ki, *biz danışarkən dil və ya istənilən işarələr sistemini işə salırıq ki, onlar da kommunikasiya vasitələridir; kommunikasiyanı öyrənərkən kommunikatıv vasitələrə və onun iştirakçılarına məhdudiyət qoymaq olmaz*¹.

Mətn haqqında nəzəriyyənin formalaşmasında mətn və diskurs nisbəti, onların öyrənilməsi müəyyən qədər təsiredici amil olmuşdur. Diskurs təlimi ilə məşğul olan məktəblər istər-istəməz qeyd olunan məsələ ilə rastlaşmış və bu xüsusda öz münasibətlərini bildirmişlər. Bir çox dilçilər mətnə həm proses, həm də bu prosesin nəticəsi kimi baxmışlar. Lakin E. Benvenist nitqin törəməsi prosesinə diskurs, onun nəticəsinə isə mətn kimi baxır. Deməli, bu dilçiyə görə, mətn diskursun nəticəsi kimi meydana gəlir.

Mətn nəzəriyyəsinin predmetinin qurulma prinsipləri obyektin, hadisənin, təsvir olmanın obyektləşməsinin baza prinsipləri ilə əlaqədardır. Həmin prinsipləri aşağıdakı cür sistemləşdirmək olar:

1. Sistemlilik. Sistemlilik elmi prinsipdir və predmetin bütün tərəflərini görməyə imkan verir.

2. Mətnin kommunikatıvliyi. Kommunikatıvliyin tədqiqat

¹ Якобсон, Р. Язык в отношении к другим системам коммуникации // Избранные работы. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 377

prinsipi mətnin kommunikativ təbiətindən irəli gəlir. Çünki istənilən halda mətn ünsiyyətlə səciyyəvidir; onun qurulması isə dil işarələri və onun sisteminin nəticəsi kimi meydana gəlir.

3. Mətnin bütövlüklüyü. Mətn canlı bir bütövdür; o dinamizmə malikdir; dinamizm – hərəkətdir, hadisələrin inkişaf trayektoriyasının ifadəsidir. O, mikromühitdən makromühitə doğru inkişaf edir.

Mətn nəzəriyyəsinin formalaşmasında mətnin əsasında dayanan kommunikasiya məqsədinin öyrənilməsinin də öz rolu var. Çünki yazıçı intensiyası adresant və adresat arasındakı ünsiyyətin mahiyyətini təşkil edir. *“Mətn nəzəriyyəsinin də əsasında mətn dayanır. Deməli, bu nəzəriyyə mətn pragmatikasını da əhatə edir. Buraya kommunikantlar, fikrin verballaşması və qavranması, dil, nitq situasiyası və məqsədi kimi mühüm faktorlar daxildir. Mətn qurularkən kommunikativ məqsəd bu yönlü yaradıcılığın əsasında dayanır və yuxarıdakı məsələlər də onun formalaşmasına kömək edir”*².

*“Mətn dil münasibətlərinə görə linqvistik təbiətə malik mürəkkəb işarədir. Bu işarənin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, o, dil səviyyələrinin çoxtərəfli təması əsasında mövcud olur və onların hər birisinin də mətn quruculuğunda hansı səviyyədəsə öz payı var. Mətnin əlaqəli və bütöv sistemə malik olması da mətnə kənardan baxışın deyil, ona özündən baxışın nəticəsidir”*³. Lakin mətnin idrak səviyyəsində təsviri və ya təhlili ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Bu da mətnin yaranmasının sosial tərəfini üzə çıxarır; solum və mətn nisbətinə aydınlıq gətirməyə şərait yaradır. Əslində mətn solumda yaşayır solum onun mövcudluğunu müəyyənləşdirir; sosial fəaliyyət və ictimai münasibətlər ona təsiredici mövqedə dayanır. Bu məkanda kommunikantlar müxtəlif əqidə və düşüncənin sahibləridirlər. Onlar eyni mətni müxtəlif cür qavrayıb təhlil edə bilərlər, lakin adresantın mətn üzrə reallaşmış bir məqsədi olur.

“Mətn onu yaradanın timsalında təkrar olunan deyil, o, bir dəfə yaradılır və həmin fərdin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə

² Николаева, Т.М. От звука к тексту / Т.М.Николаева. – Москва: Языки русской литературы, – 2000. – 680 с.

³ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – s.183

yaşadır”⁴. Həmin mətnin arxasında dilin sistemi dayanır.

Birinci dövrün əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, mətn nəzəriyyəsi iki tarixi kökləri (ritorika və filologiya) üzərində dirçəlməyə başlayır; bədii mətn geniş tədqiqat obyektinə çevrilir. “*Bu dövrdə N.S.Pospelovun “сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры”.* Həmin nəzəri fikirlərin inkişafında XX əsrin 60-cı illərində Admoninin də xüsusi rolu vardır”⁵.

XX əsrin 60-70-ci illərində mətn nəzəriyyəsinə dair çox şeylər aydınlaşdırıldı, mətn dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi formalaşır və dil sistemində onun yeri müəyyənləşir. Artıq bu dövrdə o, ierarxaik struktura malik sintaktik işarə kimi qəbul olunur; onun forma və məzmun tərəfi ciddi elmi tədqiqatlarla aydınlaşdırılır. Nəticədə də bu dövrdə elmi tədqiqatlar cümlələrin birləşməsinə deyil, bütöv mətnə istiqamətlənir. Buna da səbəb mətnin kommunikasiya vasitəsi kimi qəbul olunması idi ki, bu da mətn nəzəriyyəsinin əsasında dayanırdı.

İkinci dövr XX əsrin 80-ci illəri və ondan sonrakı dövrləri əhatə edir. Bu dövrdə bir-birinin ardınca sanballı tədqiqat əsərləri meydana gəlir; mətn dilçiliyinin əsas kateqoriyaları – informativlik, üzvlərə ayrılma, koheziya, kontinium, modallıq, inteqrasiya, bitkinlik və s. tədqiqat obyektinə çevrilir. 80-90-cı illərdə keçmiş Sovet məkanında bir-birinin ardınca mətnə həsr olunmuş konfranslar keçirilməyə başlayır.

Birinci fəslin ikinci yarımbaşlığı “Mətn və informasiya” adlanır.

Dilçilikdə mətn termini adı altında iki anlayış – makro və mikromətn anlaşılır. Məlum olduğu kimi, mikromətn cümlələrdən təşkil olunmaqla müəyyən informativ bütövlüyə malik olur; təbii ki, informativ bütövlüyü də təmin edən cümlələr düzümündən formalaşan spesifik struktur vardır. Qeyd olunan cümlələr düzümünün həmin kontekstdə spesifikliyi ondadır ki, o, hansısa

⁴ Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – Москва: Искусство, – 1986. – с.297-325

⁵ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.Abdullayev. – Bakı: Elm, – 1999. – s.187

informasiyanın verilməsi üçün məqsədyönlü strukturla müşayiət olunur. Daha doğrusu, mikromətnlər özünəməxsus struktura malikdir. İnformasiya və mikromətni struktur çərçivəsində nəzərdən keçirək:

“Üç gün idi ki, yağış başlamışdı. Bütün göy üzü bulud idi. Amma o buludların səddi – sərhəddini ayırmaq mümkün deyildi. Boz buludlar lap aşağı enmişdi, yağış kəsmək bilmirdi. Yayın quraqlığından çat-çat olub ayrılmış muğan torpaqları sudan doymurdu. Su dənəvərlənmiş torpaqları elə isladır ki, yollar, çöllər keçilməz olmuşdu. Üçüncü gün Araz daşıb bərəni də götürüb aparmış, Qaradonlu kəndindən neçə çovuştanı yumuşdu, yağış isə kəsmirdi ki, kəsmirdi”⁶.

Yağışın yağması, muğan torpaqlarının sudan doymaması, Arazın daşması bu mikromətnin yükləndiyi informasiyanın əsasında dayanır. Cümlələrin bu şəkildə ardıcıl düzümü, onların mətnin quruluş prinsipi üzrə təşkili verilən informasiyanın formal tərəfini təşkil edir. Təsvir fonunda verilən bu informasiya cümlələrin elə bir məntiqi ardıcılığına əsaslanır ki, yağışla başlayan informasiya “yağış isə kəsmirdi ki, kəsmirdi” cümləsi ilə qapanır, bununla da cümlələr düzümü məntiqi bir ardıcılıqla qapanır. Məhz informasiyanın başlanması ilə qapanması arasındakı məkan mikromətn məkanıdır; onun mətnin qlobal informasiya sistemində öz payı var. Qlobal informasiya sistemi deyəndə həcmdən asılı olmayaraq bütün ədəbi mətnləri nəzərdə tuturuq; qlobal informasiya sisteminin vahidləri də mikromətn informasiyasıdır.

Makromətn isə qlobal informasiya bütövlüyünü özündə əks etdirən vahiddir; onun tərkib hissələri isə mikromətnlərdir. *“Həcmdən asılı olaraq makromətn çoxlu sayda nisbətən kiçik informasiya daşıyıcıları olan mikromətnlərdən ibarət olur. Əgər mikromətn cümlələrdən təşkil olunursa – cümlələrin məntiqi düzülüşündən yaranırsa, makromətnlər isə mikromətnlərin bu tipli məntiqi əlaqələnməsinə əsaslanır”⁷.*

⁶ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] / Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s.31

⁷ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / K.M.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.97-98

Mikromətnin ifadə etdiyi informasiya makromətn miqyasında bir informativ vahiddir və onun sərhədləri çox asanlıqla müəyyənləşir; bu da mikromətnin struktur-semantik müəyyənliyi ilə bağlıdır. Çünki mikromətn xüsusi quruluş prinsipinə malikdir və onun müəyyənlişməsi meyarı onda verilən informasiya bitkinliyi ilə səciyyəvidir.

*İ.R.Qalperin mətnin bütövlüyündən, onun sistem xarakterindən danışarkən mətnlə bağlı kateqoriyalara aydınlıq gətirir; həmin kateqoriyaları həm mikro, həm də makromətnə aid edir*⁸.

Həmin kateqoriyalar bunlardır:

İnformativlik. İnformativlik, müəyyən mənada, nominasiyadır, nominasiya mətndə verilən fikrin, mənanın işarələnməsidir. Kommunikasiya nəzəriyyəsində bu termindən çox geniş istifadə olunur. Mətnin informativliyi hansısa predmet və ya hadisə haqqında yeni məlumatın verilməsi ilə xarakterizə olunur.

1. Faktual informasiya. Bu informasiya həmişə verbal ifadə olunmaqla bizi əhatə edən aləmdə baş verən hadisə, proses, faktlar haqqındakı məlumatları əhatə edir.

2. Konseptual informasiya. Belə mətnlərdə yazıçı öz oxucularına iqtisadi, siyasi, mədəni hadisələr, eləcə də məişət hadisələri haqqında informasiya verir, bunun faktual – məzmun informasiyasından fərqi ondadır ki, o daha çox məişət zəminində bədii-estetik informasiyanı əhatə etməsindədir.

3. Mətnaltı informasiya. Belə informasiyalar istər konseptual, istərsə də faktik informasiyaların içindən çıxaraq assosiativ və ya konnotativ xarakter daşıyır.

İnformasiyalar mahiyyətə yenidir və onlar, göründüyü kimi, spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Adətən, dərin strukturun üst struktura keçərkən informasiya mümkün qədər dil işarələrindən az istifadə olunmağa cəhd olunur; beləliklə, üst strukturda dil vasitələri qənaət olunur, lakin qənaət informasiyanın düzgün və dəqiq çatdırılmasına xələl gətirmir.

⁸ Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста // Известия АН СССР, серия литературы и языка, – 1977. № 6, т.36. – с.522-532

İnformasiya və oxucu kontekstinin üç cəhəti vardır:

1. Müəllif və oxucu oriyentasiyasının üst-üstə düşməsi.
2. Orta oxucu səviyyəsindən aşağı olanlar.
3. Müəllif tezarusunu aşan oxucular⁹.

Dissertasiyanın II fəslə "Mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkili" adlanır və aşağıdakı yarımbaşlıqları əhatə edir.

Birinci yarımbaşlıqda "Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında semantik əlaqə tipləri"ndən bəhs olunur.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər (MSB) Struktur – semantik bütövlüyə malikdir; onlarda qeyd olunan strukturda hansısa bir informasiya verilir. Dilçilikdə həmin informasiyaları semantik cəhətdən zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, ziddiyyət-qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, sadalama və s. cəhətdən təsnif edirlər.

MSB-də semantik əlaqə üsullarını aşağıdakı cür ümumiləşdirmək olar:

I. MSB-nin komponentləri arasında zaman əlaqəsi.

MSB-nin komponentləri arasında zaman əlaqəsi hadisələrin eyni zamanda baş verməsinə əsaslanır; əgər indiki zamanda cərəyan edirsə, danışıq anında bir neçə hadisə eyni zamanda baş verir:

"Meşələr saralırdı. Cır armud ağacları lalə kimi qızarmışdı. Həmərslər, zoğallar çılpaq ağaclardan mərcan dənələri kimi sallanıb qalmışdı. Suyu azalmış dağ çayı ilə xəzəl axırdı. Durgun yerlərdə xəzəllər suyun üzündə üst-üstə qalanmışdı. Havalar yaxşı keçdiyindən köçməyə tələsməyən quşların səsi meşəni başına götürmüşdü. Bu səsləri çayın yatağından sivri qalxan qaya daha da artırırdı. Qayanın sağ tərəfində itən yol aşağıda ağarırdı. Qayanın başında isə qalanın divarları bozarırdı"¹⁰.

Yuxarıdakı MSB-də meşələrin saralması, cır armud, həmərslər, zoğal və digər ağaclarda meyvələrin payız vaxtı, köçməyə tələsməyən quşların səsi aşağıda itən yol və s. eyni zaman çərçivəsində ifadə olunmaqla payız lövhəsini özündə əks etdirir. Adətən, bədii mətnlərdə eyni zamanlılığa əsaslanan MSB zamanının

⁹ Валгина, Н.С. Теория текста / Н.С.Валгина. – Москва: Логос, – 2003. – 173 с. Электр. ресурс: <http://yanko.lib.ru/http://yanko.ru>

¹⁰ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s. 95

bir kəsiyində baş verənləri əhatə edir; onun ümumi mənzərəsini yaradır. Eyni zamanlılıq təbiət təsvirini əhatə etdiyi kimi, müxtəlif hadisələrlə də bağlantını ifadə edən hisslərin oyanması əsasında da yarana bilər.

MSB-lərdə ifadə olunan informasiya ilə eynizamanlılığın üst-üstə düşməsi hansısa zaman kəsiyinin özünü səciyyələndirir. Eynizamanlılıq bədii mətndə ani reaksiyanın nəticəsi kimi də təzahür edə bilər. Məs: *“Aləmşahbəyim çadırdan çıxanda Əbih Sultan onu təzədən gördü. Onun qızlıq dövrü gəlib düşdü yadına. Elə bu gözələ görə Şeyx Heydərlə qanlı düşmən olmuşdu. Oğullarını da ataları kimi özünün ən qorxulu düşmənləri sayırdı. O, Aləmşahbəyimdən gözlərini çəkə bilmirdi. Qara rəngin arasında ağ sifətə, qabarıq döşlərinə, tərəvətli qız bədəninə bənzər əndamına çox hərisliklə baxırdı. Ehtiras və hərisliklə dolu qızarmış gözlərini ondan ayırmırdı”*¹¹.

Əbih Sultanın Aləmşahbəyimi görməsi onda əvvəlki hissləri oyadır və həmin görüş səhnəsindən yaranan təəssürat sanki eyni zamanda baş verir; görüşün məzmunu həmin mikromətnin informasiyasını təşkil edir; ifadə üsuluna görə isə eynizamanlılıq üzərində köklənir. Haqqında danışılan mikromətnə səbəb-nəticə əlaqəsi də vardır, lakin zaman məzmunu onu üstələyir, hadisələri eyni zaman üstündə köklənir. Səbəb-nəticə isə eyni zaman kəsiyinə yerləşdirilən hadisələr üçün səbəbə çevrilir. MSB-dəki reaksiya “Aləmşahbəyim - Əbu Sultan” xətti üzrə baş verir.

II. MSB-nin komponentləri arasında ardıcılıq əlaqəsi.

MSB-nin komponentləri arasında ardıcılıq əlaqəsi eynizamanlılıq və ardıcılıq zaman anlayışı ətrafında baş verir, buna görə də onları bir qrupda birləşdirmək olar. Ardıcılıq əlaqəsi zaman əlaqəsindən onunla fərqlənir ki, ardıcılıqda hadisələr zaman baxımından ardıcıl olaraq baş verir:

“Hüseyn lələ bəy Şeyx Heydəri meşəyə gətirdi. Ağacların arasından keçən günəş şuaları gümüş xəncərlər kimi göy otluqlara sancılırdı. Burada “qurban olduğunu, sadağa olduğunu pirim,

¹¹ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s.206

mürşüdüm nidaları eşidilmirdi. Meşəni quş səsi başına götürmüşdü. Dostunu yəhərdən endirdi. Bir daşın üstündə oturdu. Ox ucluğunu çıxarıb atdı. Sinəsindən lələklə qarışıq oxu tutub çəkib çıxartdı. Heybəsindən sarğı, məlhəm çıxartdı. Onu otlar üstündə uzandırdı”¹².

Verilmiş mikromətnə Hüseyn lələ bəyin meşəyə gətirilməsi, yəhərdən endirilməsi, daşın üstündə oturdulması, sinəsindən oxun çəkib çıxarılması ardıcılıqla təsvir olunmuşdur. Mikromətnin daşdığı informasiya da həmin ardıcılığa rəğmən verilir. Burada, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, komponentlər arasındakı ardıcılıq hadisənin verilməsi üsuludur, amma informasiya ilə – Şeyx Heydərlə bağlı bir epizoddur. Deməli, mikromətn – MSB müəyyən struktur-semantik bütövlüyə malik olmaqla mətnə informasiya daşıyıcısıdır, informativ cəhətdən makromətnin tərkib hissəsidir.

Qeyd olunan mikromətnə hər bir komponent (cümlə) müəyyən bir hərəkəti ifadə edir; hərəkətlərin ardıcılığı MSB-də komponentlər ardıcılığı ilə verilir; bir iş qurtarır, digərinə keçilir.

Ardıcılıq semantikasi müəyyən zamanla bağlanır. Mikromətn kontekstində hadisə ardıcılığı müəyyən zaman kəsiyində baş verdiyindən onlar üst-üstə düşür:

“Uzaqdan vaxtsiz xoruz banının səsi gəldi, sonra bir-iki xoruz da o tərəfdən- bu tərəfdən həmin vaxtsiz bana səs verdi, sonra yenə sakitlik çökdü və yatmış Gəncə bir müddət beləcə sakitlik içində qaldı, sonra həmin gecə yarısı cavan, məlahətli və həzin bir səs sazın, kamançanın və tütəyin müşayəti ilə dalğa-dalğa Gəncənin üstünə yayıldı. Ziyad xan xanəndə oxuyurdu”¹³.

Mətnə verilən “sonra”lar “və” bağlayıcısına müvafiq funksiya yerinə yetirməklə hadisə ardıcılığını göstərir. Bu konteksdə zaman zərfinin (sonra) bağlayıcı kimi işarələnməsi kontekstualdır.

III. MSB-nin komponentləri arasında aydınlaşdırma əlaqəsi.

MSB-nin komponentləri arasında aydınlaşdırma əlaqəsi daha çox informativ açığa xidmət edir; informativ açım obrazlarla, hadisələrlə bağlanır; onlara bəzi məqamlarda işıq salır, aydınlaşdırır.

¹² Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s.65

¹³ Elçin. Mahmud və Məryəm // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – s.235

“İki atlı dağlardan enib Ərdəbilə gedirdi. Onlardan biri Şeyx Heydər idi ki, xeyli yaşlaşmışdı. Toy günündən on ildən artıq bir vaxt keçirdi. Sifətini qara saqqal və bıç örtmüşdü. Sifətindəki uşaqlıq cizgiləri itmiş, o, kişiləşmişdi. Qiyafəsində də dəyişiklik var idi. Şeyxiliyi təkcə çalmasından bilinirdi. O, daha çox pəhləvana, cəngavərə oxşayırdı. Çiyinləri enləşmiş, əlləri dirilib kobudlaşmışdı. Qollarının əzələsi böyümüşdü”¹⁴.

Burada aydınlaşdırılan nədir? - Ərdəbilə iki atlı gedir, biri Şeyx Heydərdir. Şeyx Heydərlə bağlı verilən əlavə məlumat həmin obrazın durumuna psixoloji mənəvi vəziyyətini açmaq cəhətdən mikromətn semantikasına aydınlıq gətirir.

Bu mikromətnə aydınlaşdırma təsvir fonunda verilmişdir. Mətn semantikasında ilkin cümlə xüsusi önəm daşıyır; mikromətnin sonrakı pillələrində onun mənəvi açımı baş verir; komponentlər arasında aydınlaşdırma əlaqəsi də buna istiqamətlənir.

Aydınlaşdırılma əlaqəsi ümumən mətn semantikasının inkişaf xətti ilə bağlanır, şərh izahverici xüsusiyyətlərə malikdir. Mətn semantikasında bu əlaqə üsulu bir çox mətnlərin əsasında durmaqla hadisə və predmetlər barəsində olan fikirləri genişləndirməklə oxucuya informativ bolluq yaradır; hadisələr anı barədə geniş təsvir yaradır.

İstənilən bədii mətn oxucusuna istiqamətlənir; ona əlavə izahların verilməsində, bəzi məsul anların düzgün qavranılmasında bu əlaqə üsulu mühüm rol oynayır; müəllif-oxucu arasındakı məsafə azalır; hadisələr həmin kommunikativ parçalarda bir az da aydınlaşır. MSB-nin komponentləri arasında aydınlaşdırma əlaqəsi təkcə bədii mətnlərdə deyil, elmi və publisistik üsluba aid mətnlərdə də xüsusi mövqeyə malikdir.

IV. MSB-nin komponentləri arasında sadalama əlaqəsi.

Prof. K.M.Abdullayev yazır: *“Mətn komponentləri arasındakı sadalama münasibəti mətnin elə quruluşunu nəzərdə tutur ki, bu quruluşda komponentlərin düzülüşü, ardıcılığı heç bir rol oynamır. Buradakı ardıcılıq öz-özlüyündə qeyri-informativdir. Bu aspektdən*

¹⁴ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s.44

götürüldükdə bu münasibət ardıcılıq münasibətinə qarşı qoyula bilər”¹⁵.

Verilmiş MSB dörd komponentdən ibarətdir; birinci üç komponentin yerlərini dəyişsək mikromətnin mətn məzmununu pozmaz; buna da səbəb sadalama prinsipləridir. Mikromətnlər arasında olan bu tipli əlaqə üsulu hər bir komponentin müstəqilliyini əvvəlki komponentlərdən asılı olmadığını əsas tutur.

Prinsip etibarilə yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər sadalanmanın təbiətindən irəli gəlir, çünki hər bir sadalanan öz-özündə bir avtonomdur; onların bu avtonomluğu müəyyən mövzu ətrafında cəmləşməklə informativlik qazanır. Deməli, MSB-nin komponentləri arasında əlaqə üsulunun növündən asılı olmayaraq, informativliyini qoruyub saxlayır, bununla da onlar kommunikasiyada öz yerini müəyyənləşdirir.

V. MSB-nin komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsi.

Mətnlərdə ən geniş yayılmış əlaqə formalarından biri də qarşılaşdırma əlaqəsidir. Bu tipli əlaqə MSB-nin komponentlərini sanki iki hissəyə ayırır, əvvəlinci hissədə verilən fikir, ikinci hissədə müəyyən mənada inkar olunur. Prof. K.M. Abdullayev yazır: *“Mətn komponentləri arasında qarşılaşdırma münasibəti bir-birini müəyyən mənada inkar edən əks informasiyalar daşıyan komponentlərin hesabına başa gəlir. Belə komponentlər arasında əlaqəni gücləndirmək məqsədi ilə amma, ancaq, lakin kimi bağlayıcılar iştirak edə bilər”¹⁶.*

Misallara müraciət edək:

“Şeyx Heydər xidmətçinin açdığı darvazadan ağ atın üstündə geniş həyəətə girəndə onu qızılgüllərin ətri vurdu. Həyətin hər tərəfində növbənöv, cürbəcür qızılgüllər açmışdı. O atdan düşdü. Xidmətçi atı çəkib apardı. O, hovuzun ətrafına fırlandı və iplərə dırmaşan səbagüllü kolunun arxasında Aləmşahbəyimlə üz-üzə dayandı. Qaranlıq düşmüşdü. Göydə iri ulduzlar parıldayırdı. Amma o sevimli arvadının ətrindən onu tanımışdı. Bu qədər güllərin arasında onun öz ətri vardı ki, Heydər onu ayıra bilmişdi. Qarşı

¹⁵ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: (dərs vəsaiti) / K.M.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.165

¹⁶ Yenə orada. – s.165

dayandı. Əllərini əllərinin içinə aldı. Baxdı, baxdı. Amma bir-birini güclə gördülər. Amma baxışlarını, gözlərini, təbəssümlərini yaxşı seçdilər. Heydər onu bağına basdı. Dodaq onun gül qönçəsinə oxşayan dodaqlarını tapdı. Hər ikisi məst oldu”¹⁷.

Bu mətndə “amma” bağlayıcısı bir neçə dəfə işlənməklə sonrakı fikri əvvəlki ilə üz-üzə qoyur. Şeyx Heydər in həyəətə daxil olması, qızılgüllərin ətrinin onu vurması, onların tərəvətinə qarşı sevimli arvadının ətrinin onu vurması iki situasiyanın qarşılaşdırılması ilə bağlıdır. Burada iki ətir var; güllərin ətri və sevimli arvadının ətri. Bu situasiyada Aləmşahbəyimin ətri xüsusi fərqləndirilərək qızılgüllərə qarşı qoyulur; nəticədə də sanki mikromətn iki hissəyə bölünür; birində ifadə olunan fikir o birisinə qarşı qoyulur. İkinci hissədə işlənən “amma”lar bir-birini inkar edə-edə davam olunur. Mikromətdə verilmiş “amma” sanki mətni iki hissəyə bölür və həmin hissələrin üzərinə qoyulur.

Başqa bir misal:

“Sultan Yaqub bacısı ilə ikilikdə danışdı.

Sən mənim ana ayrı olsa da, ata bir bacımsan. Ər eldən gələr, övlad beldən gələr, bəs qardaş hardan gələr? Mən onun qanını ala bilərəm. Neçə yüz adam deyirsən boynunu vurdurum. Bütün ölkədə qurx gün təziyə məclisini saxlatdım, matəm elan eləyim. Amma qardaşını başa düş. Bu sufi-salib taxtına göz dikmişdi. Qoşun yığırdı təlim keçirdi; Əfşar, Qacar, Varsaq tayfalarını mənim üstümə qaldırdı. Mən gec tərpənsəm sən bir gün ərinlə mənim matəmimi saxlamaq barəsində danışacaqdın. Onda qardaşını ağlayıb oxuyacaqdın, indi ərinə ağlayırsan”¹⁸.

Ziddiyyətli qarşılaşdırmada əks tərəflərin fikirlərinin qarşılaşdırılması ifadə olunur; fikirlərin qarşılaşdırılması məntiqi əməliyyatdır. Onların məğzində əvvəldə verilən fikrə qarşı dayanan digər fikir dayanır; həmin fikirlər uzlaşmır, qarşı-qarşıya dayanır; biri digərindən üstünlüyə malikdir. Mikromətdə qarşılaşdırılmalar iki şəkildə özünü göstərir. Birinci halda MSB iki hissəyə bölünməklə əvvəlinci fikir inkar olunur. İkinci halda isə “amma”, “ancaq”,

¹⁷ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s.49

¹⁸ Yenə orada. – s.69

“lakin” bağlayıcısının təkrar-təkrar işlənməsi ilə ikinci hissənin daxilində inkarlar.

VI. MSB-nin komponentləri arasında qarşılıq – güzəşt əlaqəsi.

Mətn dilçiliyinə aid yazılmış kitablarda MSB-nin komponentləri arasında bu tipli əlaqələrdən bəhs olunmur; lakin belə faktların bolluğu və komponentlər arasında əlaqənin qabarıqlığı bu əlaqə tipindən bəhs etdiyini labüdləşdirir:

“Əbih Sultan Ərdəbildə Hüseyin lələ bəyin əlinə keçəndə o Muradı danışdırmış, Əbih Sultana harada rast gəldiyini öyrənməyə çalışmış, ona inansa da, Əbih Sultanın qaçaqlıqla məşğul olan bir adamla dostluq eləməyinə inanmamışdı. Təbrizdə dayandıqları ilk gecə o Muradı təzədən danışdırmaq fikrinə düşdü. Səfəri onu tapmağa göndərdi. Səfər də çox çətinliklə Muradı tapıb Hüseyin lələ bəyin yanına göndərdi”¹⁹.

Bu tipli MSB-lərdə ziddiyyət-qarşılaşdırmada olduğu kimi, qarşılaşdırma var, lakin o, güzəştli qarşılaşdırma deyil. (Əbih Sultan lələ bəyin əlinə keçir, bu vaxt o qaçaq Muradı danışdırır, Əbih Sultanın Muradla əlaqəsini öyrənməyə çalışsa da, onların əlaqəsinə inanmır). Əgər – sa da, komponenti “amma” bağlayıcısı ilə əvəz olunsaydı, tam ziddiyyətli qarşılaşdırma olardı, bağlayıcıdan sonrakı hissə birinci hissəni (bağlayıcıdan əvvəlkinə) tam inkar edərdi. Lakin burada güzəştli qarşılaşdırma vardır. Güzəştli qarşılaşdırma ziddiyyətliyə nisbətən yumşaqdır, konsensius əlamətləri onda vardır. Təqribən yuxarıdan mətndə belə bir düstur vardır; inansa da, inanmır (*“Murada inansa da, Əbih Sultanın onunla əlaqəsinə inanmır”*) Ziddiyyətli qarşılaşdırmada isə fikir birtərəflidir: inanmır.

VII. MSB-nin komponentləri arasında səbəb-nəticə əlaqəsi.

MSB-nin komponentləri arasında səbəb əlaqəsi bədii mətnlərdən ziddiyyət qarşılaşdırma əlaqəsi kimi çox geniş yayılmışdır. “Çünki” tabe edən bağlayıcı bu əlaqənin formalaşmasında xüsusi rola malik olur. MSB-nin komponentlərindən birində fikir ifadə olunur, sonrakında isə “çünki” bağlayıcısı verilməklə sonrakı komponentlərdə səbəb açıqlanır:

“Yorğa at yüksək qiymətləndirilirdi. Çünki hökmdarlar at

¹⁹ Elçin. Ağ Dəvə // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – s.17

üstündə ölkənin bu başından o biri başına dəfələrlə gedir. Təbrizdən Bağdada, Bağdaddan Qahirəyə, Qahirədən Şama, Şamdan Təbrizə, oradan Xorasana. Onun atı yorğa yerişli olmasa, yorub əldən salar. Onsuz da mehtərlərin yüyənindən tutub saxladıqları atların hamısı yorğa yerişli idi”²⁰.

Mikromətnədə verilən birinci cümlə (“*Yorğa at yüksək qiymətləndirilirdi*”) “çünki” bağlayıcısı ilə sonrakı komponentlərdə açılış və birinci cümlədə ifadə olunan fikrin səbəbi əsaslandırılır. Deməli, dörd komponentli bu MSB-də sonuncu üç komponent arqument statusunda çıxış edir.

İkinci yarımbaşlıq “Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə formal əlaqə vasitələri” adlanır. Burada qeyd olunur ki, Mürəkkəb Sintaktik Bütövlər müəyyən informasiya daşıyan struktur-semantik birlikdir. Bu birliyin meydana çıxması konkret formal vahidlərin funksiyası ilə də bağlıdır. Buraya determinativlər, deyktiklər, bağlayıcılar, inversiya və s. vasitələr daxildir. Çünki MSB cümlələr adlanan komponentlərdən təşkil olunur və onlar arasındakı bağlılıq ilə elə bir üzvi əlaqə yaradır ki, mətn hiperteması kontekstində informatik bütövlüyü təmin edir:

*Gahi yağışı, gahi müsəllanı danırsan,
Gahi öküzün üstə bu dünyanı danırsan,
Gahi buludu, ərşi-müəllanı danırsan,
Gah cinni, gəhi quli-biyabanı danırsan
Təsxirə girib çox oxudun, azdan a Molla
Hər nə gəlib öz əqlinə sən yazdın a Molla!²¹*

Bu satirada hədəf “Molla”dır və mətn kimi yeddi mikromətnədən təşkil olunmuşdur. Deməli, MSB-lər “Molla” notu üstündə köklənib, MSB-lər isə onunla bağlı müəyyən məqamları ifadə edir. Ona görə də hər bir mikromətn avtonom informasiya bütövlüyünə malikdir. Həmin çərçivədə iştirak edən cümlələri də bir ortağa gətirilmək üçün “gahi”, “gah” bağlayıcısından istifadə olunur; həmin MSB-də verilən informasiyanın əsasında qeyd olunan bölüşdürmə bağlayıcısının morfosemantikası dayanır.

²⁰ Elçin. Ağ Dəvə // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – s.34

²¹ Sabir, M.Ə. A Molla // Hophopnamə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s. 46-49

MSB-nin komponentləri arasındakı əlaqə “gahi”, “gah” bağlayıcısının həm formal, həm də semantik təkrarı əsasında reallaşır.

Formal əlaqə vasitəsi kimi, determinativləri aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

Zaman determinativi. Zaman determinativləri zaman zərfləri, hərəkəti zamana görə bağlayan feili bağlama tərkibləri və “sonra” qoşması əsasında formalaşan qoşmalı birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *“Günorta üstünə yaxın kəndin ortasında cığırda qaraltı göründü. Həmin qaraltılar asta-asta molla Sadıqgilə yaxınlaşdılar. Pakizə eyvandan çəkinmədi. Qonaqlar doqqazdan içəri girəndə onlara ötəri nəzər salıb içəri keçdi. Pəncərənin pərdəsini azacıq aralayıb baxdı. Qonaqların eyvanda ayaqlarının qarını təmizlədiklərinə, üstlərini çırpdıqlarına fikir verdi. Şamxal çərkəzi paltar geyinmişdi. Ayağında uzunboğaz çəkmə vardı. Əşrəf isə paltolu idi. Əşrəf qaloşunu astanada çıxartdı”²².*

“Günorta üstünə yaxın” zaman determinatividir, mürəkkəb zaman zərfləri ilə ifadə olunub.

Məkan determinativləri. Məkan determinativləri yer zərfləri ilə ifadə olunur: *“Həyətdə at kişnədi və ayaqlarını yerə döydü. Hüseyin Lələ bəy pəncərəyə yaxınlaşıb, şəbəkə arasından baxdı. Sultanəli də yaxınlaşıb baxdı. Çünki bu həyətdə ayağını yerə döyüb kişnəyən at bu evə faciə xəbəri gətirmişdi. Hüseyin lələ bəy atını tanıdı. Dədə bəyin Alapaşasıydı. Lələ onun oğurlanması əhvalatını müxtəsərcə Sultanəliyə danışdı. Sultanəli də Dədə bəyi qarşılamaq üçün qapıya getmək istəyəndə Lələ ona mane oldu”²³.*

Qeyd olunan MSB məkan determinativi ilə başlayır. Onun mikromətn üçün ümumiliyi ondadır ki, o, mikromətnin mətn hipertemasının əsasında dayanır; hadisələr onun ətrafında cərəyan edir; mikromətnin bütün komponentlərini əhatə edir. Məkan

²² Şıxlı, İ. Dəli Kür // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 400 s.

²³ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s. 72

determinativi söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilər.

Güzəşt determinativi:

“Sultanəli cavan olsa da, dərrakəlidi, ağıllı, biliklidir. Rüstəm Mirzə isə nadan və kütbeyindi. Ətrafında da məndən başqa heç kimi yoxdur. Mən onun noxtasından tutub hansı tərəfə dartsam, o tərəfə də gedəsidir. Burada isə öz ovladlarımı onların əlinə verməliyəm”²⁴.

Bu MSB güzəşt determinativi əsasında formalaşmışdır, yəni sonrakı komponentlər güzəşt semantikasına söykənir.

Səbəb determinativi:

“Tavandan asılmış çırağın fitilini qaldıran olmadığından otaq güclə işıqlanırdı. Bu zəif və solğun işıq onu daha da darıxdırdı. Əlini uzadıb fitili yuxarı çəkdi. Yalnız bu zaman dönüb Mələyə baxdı. Əli qoynunda dayanmış gəlin gözünü pəncərəyə zilləmişdi. Paltarları bir neçə yerdən cırılmışdı. Yanağında və alnında qara ləkələr vardı”²⁵.

Deytik elementlər. Deytiklər məndaxili güclü əlaqə formalarından biridir. Prof. K.M.Abdullayev yazır: *“Komponentlərin tekst daxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deytik elementlər çıxış edirlər. Bu deytik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedicilik funksiyaya malikdirlər”²⁶.*

Dilçilikdə ümumən üç növ deytiklərdən bəhs edirlər; personal, zaman və məkan deyktiki.

Azərbaycan dilçiliyində deytik vasitələrin mətnyaradıcı funksiyası barədə prof. K.M.Abdullayev *“Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”²⁷* kitabında geniş məlumat vermişdir.

İstənilən mətn forma və məzmun vəhdətinə malikdir. Qeyd olunan bu əlaqəlilik həm mikro, həm də makromətni əhatə edir. İstənilən makromətnin mikro hissələri var, onlar makromətnin

²⁴ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s. 74

²⁵ Şıxlı, İ. Dəli Kür // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – s. 46

²⁶ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: (dərs vəsaiti) / K.M.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.158

²⁷ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – s.237

qurucu komponentləridir; onlar da öz həcmi çərçivəsində dərin struktura malikdir və xətti düzülüşə malik xarici strukturda – üst səthdə təzahür edir. Belə bir bağlılıq informasiyanın həcmindən asılı olaraq makro və mikrostruktura yerləşdirilməsindən ibarət olur. Eyni informasiyanı müxtəlif fərqlər bir neçə cür ifadə edə bilər ki, burada yazıçının modallığı, yazıçının intellektual səviyyəsi mətnin xarici nitqdə strukturlaşması zamanı mühüm rol oynayır.

III fəsil ”Makromətnin təşkili” adlanır. “MSB-lər arasında semantik əlaqə tipləri” adlı yarımbaşlıqda MSB-lər arasında semantik əlaqə tipləri şərh olunur. Əvvəldə izah etdiyimiz kimi, MSB-lər arasında semantik əlaqə tipləri MSB-nin komponentləri arasındakı əlaqə tipləri ilə oxşardır. Bu barədə Ş.Q.Hüseynov *“Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər”* adlı dərs vəsaitində *“MSB-lər arasında əlaqə üsulları (semantik əlaqə)”* adlı yarımbaşlıqda bəhs etmişdir²⁸. Biz də həmin şərhərdən çıxış edərək MSB-lər arasındakı əlaqə tiplərini aşağıdakı cür təsnif edəcəyik:

1. Zaman əlaqəsi: Bu əlaqə tipinə eynizamanlılıq və ardıcılıq əlaqələri ilə bağlanan MSB-lər arasındakı əlaqələr aiddir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, zaman əlaqəli MSB-lər arasında iki cür əlaqə ola bilər: a) eynizamanlılıq; b) ardıcılıq.

I. Ardıcılıq+eynizamanlılıq.

1. *“Dədə bəy içəri girdi, irəli yeriyib təzim etdi, yerə qədər əyildi. Bundan sonra Sultanəli ayağa qalxdı, irəli yeriyib ona əl uzatdı. Dədə bəy onun ağı əlini tutdu və böyük minnətdarlıqla öpdü”*.

2. *“Dədə bəyin saçları gümüşü rəngdə idi və on iki dilimli qızılbaş çalmasının altından çıxmışdı. Cavan hökmdarın isə əynindəki libas bu saçlar kimi gümüşü rəngə çalırdı. Gümüş saplala toxunan parçadan tikilən zərzibalı kaftan Sultanəliyə çox yaxşı yaraşır, anası kimi mavi gözləri, qızılı saçları, qırmızı yanaqları ilə birləşib qəribə bir rəng ahəngdarlığı yaratmışdı”*.

Bu, MSB-lər arasındakı əlaqə zaman münasibətləri üzərində qurulub. Bədii mətnlər üzrə tədqiqatçılarımıza əsasən, komponentləri arasında digər əlaqə olan MSB-lərlə də əlaqəyə girir.

²⁸ Hüseynov, Ş.Q. MSB-lər arasında semantik əlaqə üsulları / semantik əlaqə //Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. – Bakı: – s. 213-221

Ardıcılıq əlaqəli MSB-lər də bir-biri ilə ardıcılıq münasibətləri əsasında birləşə bilər:

1. *“Bələdçilər onları yolla keçirib pirin yanına gətirdilər. İsmayıl Qızılqanaddan düşdü. Qızılbaş ağsaqqalları da onun dalınca yeridilər. Pirin qapısında İsmayıl dua oxudu. Əvvəldən hazırladıqları qoçu qurban kəsdilər”*.

2. *“Onun qanından İsmayılın da alınına yaxdılar. Bunu Lələ bəy elədi. Sonra İsmayıl namaza dayandı və atlardan düşən müridlərin hamısı onun arxasında dayanıb namaz qıldılar”*²⁹.

Komponentləri arasında ardıcılıq əlaqəsi olan iki MSB arasındakı semantik əlaqə də ardıcılıq əlaqəsidir. Bu mikromətnlər arasında semantik əlaqə elə qurulmuşdur ki, eyni hadisə bir neçə MSB-yə bölünə bilər; onların informativ yükü ardıcılıq tonu üzərində də qurulur.

Komponentləri arasında ardıcılıq əlaqəsi olan MSB-lər ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəli MSB-lərlə də birləşə bilər; elə olan halda onlar arasında əlaqə tipləri qeyd olunan iki mətn arasındakı informativ münasibətlərə əsaslanır.

II. MSB-lər arasında ziddiyyət-qarşılaşdırma semantik əlaqəsi.

Bədii mətnlər üzrə müşahidələrə əsasən MSB-lər arasında bu əlaqə tipi daha çox ziddiyyət-qarşılaşdırma +ziddiyyət-qarşılaşdırma modeli üzrə reallaşır:

1. *“Rüstəm Mirzə “Səkkiz behişt” sarayında onları təntənə ilə qarşıladı. Onlara böyük ənamlar verdi. Ziyafətlər düzəltdi, amma Sultanəlinin də, Hüseyn Lələ bəyin də ürəyi açılmırdı”*.

2. *“Əbih Sultanın da işi-gücü çox idi. Əvvəl o, bu yeddi yüz atlını bir-birindən ayıraraq parçalamaq xırda dəstələrə bölüb ayrı-ayrı yerlərdə saxlamaq istədi. Bunun üçün çox hiylələrə əl atdı. Amma Hüseyn Lələ bəy razılıq vermədi”*³⁰.

Bu tipli modellə yanaşı, ikinci mikromətnlə birinci cümlənin əvvəlində işlənən “amma”, “ancaq”, “lakin” bağlayıcıları vasitəsilə də MSB-lər arasında ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi formalaşır. Belə olan halda həmin mikromətnlərin komponentləri arasında müxtəlif

²⁹ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s. 52

³⁰ Yəni orada. – s. 53

əlaqə tipləri mövcud ola bilər.

III Səbəb-nəticə əlaqəli:

1. *“... Həmin axşam Qəmərbanu da xəbər göndərmədən birbaşa Ziyad xanın otağına girdi. Bardaş qurub Ziyad xanın qarşısında oturmuş və nəyi isə müzakirə edən Bayandur bəy və başqa saray əyanları ayağa qalxdılar və Qəmərbanuya baş əyib otaqdan çıxdılar; birinci dəfə idi ki, Qəmərbanu Ziyad xanın çağırdığı məşvərəti pozurdu”*.

3. *“Ziyad xan qaşını dartıb zənlə Qəmərbanuya baxdı; başa düşürdü ki, nəşə fəvqəladə hadisə baş verməşəydi Qəmərbanu beləcə buraya gəlməzdi”³¹*.

Yuxarıdakı MSB-lər arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini belə izah edə bilərik: Qəmərbanu məşvərəti pozdu, Ziyad xan nəyisə başa düşdü: Qəmərbanunun gəlməsi səbəbdır, Ziyad xanın nəyisə başa düşməsi onun nəticəsidir.

IV Sadalama əlaqəli:

Bədii mətnlər üzrə müşahidələrə əsasən, demək olar ki, komponentləri arasında sadalama əlaqəsi olan MSB zaman və sadalama əlaqəli MSB-lərlə əlaqəyə girə bilər. Daha çox poetik dildə rast gəlinən sadalama + sadalama əlaqəli MSB modeli mikromətnlər arasında sadalama semantik əlaqəsini yaradır:

*“İlk bahardan ürək doyub, can isinməmiş,
Meydan açır payızla qış həyatımızda.*

*Qalxdı bulud, yeridi çən, sürüşdü çiskin
Əsdi külək, yağdı yağış həyatımızda”*.

1. *“Ötdü gündüz, keçdi gecə, xəbər tutmadıq,*

Nə aşkara, nə gizlicə xəbər tutmadıq,

Saç ağardı, ondan necə xəbər tutmadıq,

Birmi, beşmi, eniş-yoxuş həyatımızda”³².

İstər birinci, istərsə də, ikinci mikromətn komponentləri arasında sadalama əlaqəsi vardır; eləcə də bu mikromətnlərin yerini dəyişsək, onlar arasında sadalama əlaqəsi olduğundan məzmunu

³¹ Elçin. Mahmud və Məryəm. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – s. 32-33

³² Arif, H. Həyatımızda // Dünya fikir dünyasıdır. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1986. – s. 29

xələl gəlməz.

İkinci model sadalama + zaman modelindən ibarətdir.

Bəzən poetik janrdə şeir – makromətn sadalama prinsipi ilə qurula bilir. Məs: H.Arifin “Varıydı” şeirindəki kimi. Bu yazıçı məramından və poetik dilin imkanlarından, tərənnüm və təsvir prinsiplərindən irəli gəlir.

V.Aydınlaşdırma əlaqəli:

MSB-lər arasında bu tipli əlaqələr aydınlaşdırma + aydınlaşdırma, aydınlaşdırma+ziddiyyət qarşılaşdırma, aydınlaşdırma + sadalama və s. əsasında formalaşır:

*“Təbrizbazarında nə yox idi ki ... Bursa məxməri, Hələb sürməsi, yun parçası, Dəməşq poladından qılınclar və xəncərlər, bütün dünyada məşhur olan Təbriz culfalarının toxuduğu əlvan parçalar, Təbriz zərgərlərinin əlindən çıxmış bilərziklər, ciyciyələr, bazubəndlər, xalxallar, üzüklər və sırğalar”*³³.

Üçüncü fəslin sonrakı yarımbaşlığında “Mikromətnlərin semantik cəhətcə əlaqələnmə prinsipləri”ndən bəhs olunur.

Əvvəlki bölmədə qeyd etdiyimiz kimi, makromətn forma ilə məzmunun vəhdətindən yaranır. Mikromətnlərin makro səviyyəsində əlaqələnmə prinsipləri də həm də ayrıca götürülmüş dil kontekstində də oxşarlıq təşkil edir.

Makromətnin komponentləri mikromətnlərdir; onların arasında olan zaman, ardıcılıq, ziddiyyət, qarşılaşdırma, sadalama və s. münasibətlər obyektiv reallıq, yazıçı intensiyası və ifadə planının qarşılıqlı əlaqəsi reallaşır. Mikromətnlərdə komponentlər arasındakı semantik əlaqə tiplərindən danışarkən prof. K.M.Abdullayev yazır: *“Məndaxili əlaqələrin məna tiplərini məqsədəuyğun olardı ki, bu şəkildə qruplaşdırmaq. Birinci qrupa eynizamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsini daxil etmək olar, başqa qrupa müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar”*³⁴.

Mikromətnlərin makroşəraitdə makromətnin komponentləri kimi əlaqələnməsi mikromətnin komponentləri arasındakı əlaqələnmə

³³ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s. 96-97

³⁴ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – s. 248

prinsipləri oxşar olduğundan eyni prinsiplərlə görə qruplaşdırıla bilər. Məsələnin çətinliyi ondadır ki, makromühitdə zaman, müqayisə-qarşılaşdırma, sadalama və aydınlaşdırma semantikəli mikromətnlər əlaqələndir; ikisi veriləcək informasiya hüdudunda birləşib bütövlük yaradırlar. Bu bütövlük makrosəviyyədə nisbi bitkinliyə, müəyyən qədər də avtonomluğa malik olur. Mikromətnlərin əlaqələnməsi zamanı eyni tipli və fərqli semantik əlaqələnmələrlə reallaşa bilər. Məsələn zaman+zaman; ziddiyyət+ziddiyyət və ya: zaman+ardıcillıq, qarşılıq güzəşt+aydınlaşdırma və s.

Aparılan müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, komponentləri arasında semantik əlaqə cəhətcə oxşar və ya müxtəlif olan mikromətnlər bir-biri ilə əlaqəyə girə bilər; bu cəhətdən onlara konkret ölçü qoymaq çətindir. Lakin onların daha çox hansılarla əlaqəyə girmə imkanları müəyyən qədər məhduddur.

Məsələn: zaman+zaman, zaman+ardıcillıq nisbətən üstünlük təşkil edir. Məs: *“Bələdçilər onları yolla keçirib pirin yanına gətirdilər. İsmayıl Qızılqanaddan düşdü. Qızılbaş ağsaqqalları da onun dalınca yeridilər. Pirin qarşısında İsmayıl dua oxudu. Əvvəldən hazırladıqları qoçu qurban kəsdilər”*³⁵.

Komponentləri arasında aydınlaşdırma əlaqəsi olan bu mikromətn sonrakı oxşar semantik əlaqəli mikromətnlə birləşir:

*“Onun qanından İsmayılın da alınma yaxdılar. Bunu Lələ bəy elədi. Sonra İsmayıl namaza dayandı və atlardan düşən müridlərin hamısı onun arxasında dayanıb namaz qıldılar”*³⁶.

Birincidə olduğu kimi, ikincidə də komponentlər arasında ardıcillıq əlaqəsi mövcuddur. Deməli, məntiqlə belə məlum olur ki, ikinci mikromətnin semantikasi birincinin davamıdır; ardıcillıq anlayışı informasiyanın verilməsi xüsusunda onları bir araya gətirir və əlaqələndirir. Prof. K.M.Abdullayevdən gətirdiyimiz arqumentə görə, onlar zaman semantik əlaqəsi ilə bir qrupda birləşir; lakin bir-birini təkrar etmir. Beləliklə, müəyyən zaman ardıcillığı ilə hadisələrin davamı iki ardıcıl gələn mikromətn arasında daha aydın nəzərə çarpsa da, fərqli olanlarda məsələ bir qədər mücərrədləşir.

³⁵ Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü [roman] // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Ağrıdağ, – c.1. – 2002. – s. 99

³⁶ Yəni orada. – s. 100

Misala müraciət edək:

“Mahmud ağa gecə köynəyi əynində yataq taxtında çöməlmə oturmuşdu və bu dəm Mahmudun sifəti də əynindəki gecə köynəyi kimi ağappaq idi; Sofi başa düşdü ki, nə isə olub”;

*“Axır vaxtlar hərdən Sofiyə elə gəlirdi ki, Mahmudun sifəti yədi-bəyza kimi işiq saçır, **amma** bu dəfə Mahmudun bütün sifətində, iri göy gözlərində bir qorxu var idi.*

Mahmud elə bil bu qorxudan daha iriləmiş gözlərini Sofiyə zillədi:

– *Qarışıq yuxu gördüm Sofi!...*

– *Sofinin ürəyi sakit oldu”³⁷.*

Birinci mikromətnin komponentləri səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında əlaqələnmişdir. Sadə quruluşlu bu mətnin birinci komponenti “Sofi başa düşdü ki, nə isə olub” cümləsi üçün səbəbdır; qeyd etdiyimiz kimi, ikinci isə həmin səbəbin nəticəsidir. İkinci mikromətn isə “amma” bağlayıcısının iştirakı ilə yaranan qarşılaşdırma əlaqəsi üstündə qurulub və həmin mikromətnin ikinci komponentində aydınlaşdırma münasibəti olsa da, həmin mətnin semantik əlaqəsini müəyyənləşdirəcək səviyyəyə yüksəldə bilmir; qarşılaşdırma onu üstələyir. Beləliklə, ikinci mikromətnin komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsi tam reallaşır. Elə olan halda qeyd olunan mətnlər arasında “səbəb-nəticə + qarşılaşdırma” modeli meydana çıxır.

Əgər qeyd olunan iki mətni nəzərdən keçirsək, birinci mətnin son komponenti olan “Sofi başa düşdü ki nə isə olub” cümləsi ikinci mətn üçün ümumiləşdirici cümlədir – ikinci mətn onun aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Nəticədə bir-biri ilə əlaqələnmiş iki mətn arasında aydınlaşdırma əlaqəsi müəyyənləşir. Həmin əlaqənin təyin olunması iki mətn arasında aparılan semantik sintezə görədir. Semantik sintez prinsip etibarı ilə baş fikrin mətnlərin üst qatına çıxarılması ilə şərtlənir; yuxarıda qeyd etdiyimiz abstraktlıq da bununla bağlıdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Makromətnin təşkili” adlanır

³⁷ Elçin. Mahmud və Məryəm // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – s. 62-63

və dörd yarımbaşlıqda təhlil olunur.

“MSB-lər arasında semantik əlaqə tipləri” adlanan yarımbaşlıqda əvvəldə izah etdiyimiz kimi, MSB-lər arasında semantik əlaqə tipləri MSB-nin komponentləri arasındakı əlaqə tipləri ilə oxşarlıqdan bəhs edilir.

“Mikromətnlərin semantik cəhətcə əlaqələnmə prinsipləri” adlanan yarımbaşlıqda makromətn forma ilə məzmunun vəhdətinin yaranmasından izah edilir.

“Kontinium” adlanan yarımbaşlıqda mətndə retrospeksiya və prospeksiyadan bəhs olunur. Təhlil kiçik süjetli mətn üzrə aparılır.

“Mətn ierarxiyası” adlanan yarımbaşlıq mətnin qlobal sisteminin formalaşması məsələlərini əhatə edir.

Nəticədə qeyd olunur:

1. Dilçilikdə yeni elmi paradigmanın meydana gəlməsi bəzi dil hadisələrinə yanaşma tərzini dəyişdi, onun tədqiqat sferasını genişləndirdi. Belə məsələlərdən biri də mətn və informasiya, eləcə də informasiyanın ötürülməsi və qavranılması məsələləri ilə bağlı idi.

Mətn nəzəriyyəsinin yaranmasının mühüm səbəblərindən biri onun humanitar elmlərin maraq dairəsinə daxil olmasıdır. O, fəlsəfi və psixoloji baxımdan da humanitar elm sahələrində öyrənilirdi. Məsələyə belə baxış mətni filoloji və ritorik çərçivədə öyrənilmə hüdudundan çıxararaq daha geniş sferaya daxil etdi.

Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında informatikanın meydana gəlməsi stimulyerici rola malik olmuşdur. Beləliklə, mətn filoloji sərhədləri aşaraq humanitar və texniki elmlər sferasına daxil oldu və o, müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməklə mətn barəsindəki elmi-nəzəri fikirlər bütövləşirdi. Nəticədə də yeni elmi paradigma olmaqla dilçiliyin yeni istiqaməti formalaşdı.

Mətn haqqında nəzəriyyənin formalaşmasında mətn və diskurs nisbəti, onların öyrənilməsi müəyyən qədər təsiredici amil olmuşdur. Diskurs təlimi ilə məşğul olan məktəblər istər-istəməz qeyd olunan məsələ ilə rastlaşmış və bu xüsusda öz münasibətlərini bildirmişlər.

Mətn nəzəriyyəsinin formalaşmasında mətnin əsasında dayanan kommunikasiya məqsədinin öyrənilməsinin də öz rolu var. Çünki yazıçı intensiyası adresant və adresat arasındakı ünsiyyətin mahiyyətini təşkil edir. Mətn nəzəriyyəsinin də əsasında bu dayanır.

Mətn işarələnmiş informasiyadır, sabitliyə malikdir, cəmiyyətdə ünsiyyətin əsas vahididir, o, dekodlaşaraq anlaşıla bilir və əsas bilik, eləcə də informasiya mənbəyidir.

Mətn dil münasibətlərinə görə linqvistik təbiətə malik mürəkkəb işarədir. Bu işarənin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, o, dil səviyyələrinin çoxtərəfli təması əsasında mövcud olur və onların hər birisinin də mətn quruculuğunda hansı səviyyədəsə öz payı var.

2. Hadisə və mətn kontekstində əsas fakt subyektdir. Subyekt mətnin yaradıcısıdır, həm də mətnin dekodlaşma nəticəsində onu dərk edəndir. Bu prosesdə subyektlər arasındakı əlaqəni, qarşılıqlı anlaşmanı tənzimləyən onlar arasındakı məlum ümumi bilikdir.

İstənilən mətn yaradıcılıq baxımından sərbəstdir, o şəxsiyyətin açıqlanmasının empirik zərurətindən irəli gəlmiş, o daxili zərurətin məntiqi ifadəsidir, o həm siyasi-ideoloji, həm də estetik funksiya daşıya bilər.

Avropa dilçiliyində mətnin öyrənilməsi, onun müstəqil dilçilik sahəsi kimi fərqləndirilməsi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. XX əsrin 60-70-ci illərində mətn nəzəriyyəsinə dair çox şeylər aydınlaşdırıldı, mətn dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi formalaşır və dil sistemində onun yeri müəyyənləşir. 70-ci illərdə mətnin öyrənilməsi sferası xeyli genişlənir, o, təkcə bədii mətnlər üzrə deyil, həm də elmi, publisistik, şifahi nitq üzrə də tədqiq olunmağa və onun digər elm sahələri ilə əlaqəsi müəyyənləşdirilməyə başlanılır.

3. XX əsrin 80-ci illərində Avropa dilçiliyində mətnə pragmatik effektdə malik bir mövcudluq kimi baxıldı. Bunun nəticəsində də mətnlə diskurs arasındakı yeni münasibətlər üzə çıxdı.

Makromətn isə qlobal informasiya bütövlüyünü özündə əks etdirən vahiddir, onun tərkib hissələri isə mikromətnlərdir. Həcmindən asılı olaraq makromətn çoxlu sayda nisbətən kiçik informasiya daşıyıcıları olan mikromətnlərdən ibarət olur.

Mətnin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun hansısa situasiyanı əks etdirməsidir. Situasiya ilə mətn arasında bağlılıq birinin digərini şərtləndirməsidir. Mətn situasiyasının tam adekvatı da ola bilməz. Çünki dərin strukturdan səthi struktura çıxış sintaktik-semantik cəhətlə bağlıdır, eyni zamanda üst struktur dərin strukturda verilən materialların ideal adekvatı ola bilməz.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər (MSB) Struktur – semantik bütövlüyə malikdir; onlarda qeyd olunan strukturda hansısa bir informasiya verilir.

4. Bədii mətnlərdə eynizamanlılıq təbiət lövhəsinin verilməsində, retrospeksiya, zamanı səciyyələndirən dinamizmin təsvirində və s. geniş şəkildə istifadə olunur. Müəyyən məkan və zaman daxilində baş verən hadisələri öyrənərkən eynizamanlılıq daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu, bədii təsvir zamanı hadisələrin bəhs etdiyi durumu, xaos dinamikasını vermək, onun canlı mənzərəsini yaratmaq üçün çox əlverişlidir.

Ardıcılıq semantikasını müəyyən zamanla bağlanır. Mikromətn kontekstində hadisə ardıcılığı müəyyən zaman kəsiyində baş verdiyindən onlar üst-üstə düşmür.

5. Aydınlaşdırılma əlaqəsi ümumən mətn semantikasının inkişaf xətti ilə bağlanır, şərh izahverici xüsusiyyətlərə malikdir. Mətn semantikasında bu əlaqə üsulu bir çox mətnlərin əsasında durmaqla hadisə və predmetlər barəsində olan fikirləri genişləndirməklə oxucuya informativ aydınlıq yaradır, hadisələr anı barədə geniş təsəvvür yaradır.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər müəyyən informasiya daşıyan struktur-semantik birlikdir. Bu birliyin meydana çıxması konkret formal vahidlərin funksiyası ilə də bağlıdır. Çünki MSB cümlələr adlanan komponentlərdən təşkil olunur və onlar arasındakı bağlılıq ilə elə bir üzvi əlaqə yaradır ki, mətn hiperteması kontekstində informatik bütövlüyü təmin edir.

6. Deməli, bağlayıcıların qrammatik funksiyası cümlə strukturundan da kənara çıxır, MSB səviyyəsində cümlələri bir-birinə bağlayır. Onların cümlələri əlaqələndirilməsi MSB və mürəkkəb cümlə səviyyəsini əhatə etsə də, onlar məzmunca fərqlidir; MSB səviyyəsində bu əlaqələnmə daha geniş radiusludur, ayrı-ayrı müstəqil cümlələri əhatə edir.

Makromətn müxtəlif məzmunlu mikromətlərin məqsədyönlü birliyindən təşkil olunur. Bu birlik də müxtəlif hadisələrin işarələnməsinin, mətnə çevrilməsinin nəticəsidir. Hadisə işarələnmərkən onun kiçik seqmentləri mikromətnlərə uyğun gəlir, ancaq onların seqmentlərarası münasibətləri nisbətən özlərindən

böyük seqmentlərlə bağlı olur. Onun tərkib hissəsini ifadə etməklə daxili əlaqələnmə prinsipləri ilə müşayiət olunur. Nisbətən özlərindən böyük seqment bədii mətnlərdə bir neçə mikromətni əhatə edə bilir və mikromətnin qlobal şəkildə ifadə edəcəyi məzmunla tam əlaqələndir.

7. Mikromətnlər arasında semantik əlaqə üsulları mikromətnlərdəki ilə üst-üstə düşür. Bu təsadüfi oxşarlıq deyil, informasiyanın verilməsi prinsipləri ilə bağlıdır.

Mətnə komponentlər arasında məzmun əlaqələri də oxşardır. Bildiyimiz kimi, mikromətnə məzmun əlaqələri ümumidən xüsusiyyətlər və xüsusidən ümumiyyətlər doğru istiqamətlənir.

Makromətn quruluş və məzmun cəhətdən də mikromətnlə müəyyən oxşarlıqlara malikdir. Çünki hər ikisində mətn komponentləri iştirak edir, hər ikisi informasiya daşıyandır. Lakin mikromətnlərdən fərqli olaraq, makromətnlər həm struktur komponentlərinə, həm də informasiya həcminə görə fərqlənir.

Formal əlaqə vasitələri həm mikro, həm də makromətn səviyyəsində oxşar funksiyaları yerinə yetirir.

8. Mətn dilçiliyinin meydana gəlməsi nitqimizin çox mühüm məqamlarını üzə çıxartdı; xüsusilə, mətnin struktur-semantik qurulması, onun komponentləri arasında əlaqələndirici vasitələr, kontinium və s. kimi məsələlər həm ayrıca götürülmüş dillər, həm də tipoloji aspektdə tədqiq olunur. Məsələnin belə geniş aspekti dilçilikdə koqnitivizmin meydana gəlməsi ilə sıx bağlıdır.

Kontiniumda hadisələrin məkan və zaman ardıcılığı makromətnin bölündüyü MSB-lər çərçivəsində də gözlənilir. Onlar arasındakı dinamik əlaqəmətnin koqeziyasına şərait yaradır.

9. Zaman kontiniumuna nəzərən məkan nisbətən konkretir. Çünki bədii mətnlərdə süjet zamanı məkan kontiniumu ilə müqayisədə abstraktdır, onun müəyyənləşdirici faktoru mətnir. Keçmişdə baş vermiş hadisənin indiki və ya gələcək zamanda verilməsi qeyd etdiyimiz kimi, situativ xarakter daşıyır. Məkan bədii mətnlərdə məkan konkretliyi oxucunu konkret bir məkana yönəldir, onların əsər boyu bir-birini əvəz etməsi əsərdə məkan və zaman dinamizmini yaradır.

10. Mətnə iyerarxiya anlayışdan fikrə, oradan da

informasiyaya doğru inkişafı özündə ifadə edən bir sistem olmaqla kiçikdən böyüyə doğru prinsipi ilə qurulur. Onlar arasında tənzim mexanizmi elə qurulmuşdur ki, biri digərini nə təkrar edir, nə də ona mane olur. Belə bir dialektik tənzimat insanlar arasında ünsiyyətin formalaşa-formalaşa gəlməsi, uzun müddət onların həyat praktikasının zənginləşməsinin məntiqi nəticəsidir. Belə olmasaydı, fonemdən başlayaraq mətnə qədər dil və nitq vahidlərinin mətn kontekstində mürəkkəb mexanizmi meydana gəlməzdi.

11. İyerarxiklik mətn strukturunun ümumi prinsipidir. İyerarxiya olmasa mətni bütövləşmə də ola bilməz. Mətni bütövləşmədə hər bir struktur vahidlərinin öz funksiyası vardır. Onların əlaqəli fəaliyyət mexanizmi mətni iyerarxiyanı şərtləndirir. Mətni təşkil edən struktur səviyyələrinin hər birinin müstəqil təşkili paradiqmatik iyerarxiya səciyyəlidir, onlar mətnin qurumu zamanı seçilir, fikir müvafiq cümlə strukturlarına yerləşdirilir. Cümlədə üzvlərin iyerarxiik sistemə daxil olması və mətnə daha böyük iyerarxiik sistemə əlaqəli şəkildə daxil olması nitqimizin formalaşmasını təmin edir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Mürəkkəb Sintaktik Bütövlər arasında semantik əlaqə məsələsi // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2013. №3, – s. 216-220

2. Mikromətnlərin semantik cəhətcə əlaqələnmə prinsipləri // – Bakı: Tağıyev oxuları, – 2014. № 2. – s. 43-51

3. Mətn və informasiya // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 8, – s.128-136

4. Формирование теории текста в лингвистике // – Полтава: Філологічні науки, – 2015. вып.20, – с. 98-103

5. Континуум рассказа // Материалы III Международной молодежной научно-практической конференции. – Ульяновск: – 2016, – с.106-116

6. Mətn iyerarxiyası // Dil və ədəbiyyat, – 2016. № 3, – s. 47-49

7. Формальные средства связи в сложных синтаксических

целых // – Київ: Науковий вісник, – 2017. вип.35, – с. 231-236

8. Mətnə informasiyanın verilməsinin retrospektiv və prospektik xüsusiyyətləri // Bakı Slavyan Universiteti. “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. IX Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – səh. 66-68, – Bakı: – 2018

9. Deyktik elementlərin mətnə təsiri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 4, – s.84-87

10. Determinativlər formal əlaqə vasitəsi kimi // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda II Respublika elmi konfransın materialları. – Bakı: – 22 dekabr, – 2020, – s. 46-48

11. “Mətn nəzəriyyəsinin predmetinin qurulma prinsipləri” / Bakı Slavyan Universiteti // “Filoloji elmlər innovativ tədqiqatlar kontekstində” Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. – Bakı: – 22 dekabr, – 2020, – s. 588-591

Dissertasiyanın müdafiəsi 4 may 2021-ci il tarixində saat 14⁰⁰ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 2 aprel 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.04.2021
Kağız formatı: 60x84₁₆\¹
Həcm: 48 437
Tiraj: 100